

СТРАТЕГІЯ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ “GREEN DEAL”: ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У ЄС ТА В УКРАЇНІ

GREEN DEAL CLIMATE POLICY STRATEGY: FEATURES OF IMPLEMENTATION IN THE EU AND IN UKRAINE

Івасечко О.Я.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

Мельник Б.П.,

*студентка I курсу магістратури факультету міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті розглянуто стратегію кліматичної політики ЄС “Green Deal”, яка зробить революційний крок до нового європейського світу, що збереже гармонію з біосферою і зможе відзначитися певною формою зростання політичного суспільства, без значних наслідків для економіки.

Визначено, що Європейська зелена угода – це план дій, який складається з низки угод та нормативно-правових актів, спрямованих на покращення боротьби з кліматичними змінами.

Охарактеризовано стан наукових досліджень проблеми реалізації в ЄС та в Україні нової стратегії боротьби з глобальною зміною клімату – Зеленого курсу.

Описано законодавчі аспекти Зеленої угоди та визначено головні проблеми реалізації Європейського зеленого курсу. А також виявлено основні пріоритети та напрями діяльності кліматичної стратегії “Green Deal”, які включають енергетику, будівництво, транспорт, сільське господарство та забруднення навколишнього середовища.

Проаналізовано реалізацію Зеленого курсу як провідної можливості для розвитку та визначено можливі негативні наслідки “Green Deal” для України.

Визначено, що стратегія “Green Deal” матиме для України не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Досліджено, що Зелена угода передбачає падіння попиту на промислову продукцію через продовження життя товарів. Враховуючи це та заохочуючи використовувати сировину, яка придатна до переробки, можна передбачити зменшення попиту на сировину загалом. Зрозуміло, що Україна, яка є основним постачальником сировини на світові та європейські ринки, зараз повинна готуватися до радикальних зрушень.

З’ясовано перспективи та визначено характерні рекомендації щодо імплементації кліматичної стратегії ЄС “Green Deal”. Наголошено на тому, що Зелений договір повинен змусити ЄС домовитись про більш амбітні цілі на наступне десятиліття.

Здійснено теоретичне узагальнення і визначено особливості практичної реалізації нової європейської кліматичної стратегії “Green Deal” як політики формування та реалізації ідей щодо боротьби з глобальною зміною клімату, що дозволило сформулювати низку методологічних і науково-практичних висновків.

Ключові слова: стратегія, кліматична політика, імплементація, Зелена угода, реалізація, “Green Deal”, перспективи, наслідки, виклики, втілення.

In the article has been considered the strategy of the EU climate policy “Green Deal”, which will take a revolutionary step towards a new European world that will maintain harmony with the biosphere and be able to experience some form of political growth without significant economic consequences.

It has been identified that the European Green Agreement is an action plan consisting of a number of agreements and other regulations aimed at improving the fight against climate change.

The state of scientific researches of the problem of realization in the EU and in Ukraine of the new strategy of struggle against global climate change – the Green course have been characterized.

The legislative aspects of the Green Agreement have been described and the main problems of the European Green Course implementation have been identified. The main priorities and directions of the Green Deal climate strategy, which include energy, construction, transport, agriculture and environmental pollution, have also been identified.

The implementation of the Green Deal as a leading opportunity has been analyzed and the possible negative consequences of the Green Deal for Ukraine have been identified.

It has been determined that the Green Deal strategy will have not only positive but also negative consequences for Ukraine. It has been investigated that the Green Agreement provides for a decline in demand for industrial products due to the extension of the life of goods. Given this and encouraging the use of raw materials that are suitable for processing, it is possible to anticipate a reduction in demand for raw materials in general. It is clear that Ukraine, which is the main supplier of raw materials to world and European markets, must now prepare for radical changes.

Prospects have been clarified and specific recommendations for the implementation of the new EU climate strategy “Green Deal” have been identified. It has been emphasized that the Green Treaty should force the EU to agree on more ambitious goals for the next decade, which is why countries must give up certain ambitions and benefits in order to reach a compromise for a common goal.

Theoretical generalization has been done and features of practical implementation of the new European climate strategy "Green Deal" as a policy of formation and implementation of ideas to combat global climate change have been defined, which allowed to formulate a number of methodological and scientific-practical conclusions.

Key words: strategy, climate policy, implementation, Green agreement, realization, "Green Deal", prospects, consequences, challenges, embodiment.

Постановка проблеми. Проблема зміни клімату в останні роки є однією з найбільш широко обговорюваних проблем. Тут стикаються інтереси розвинених країн і країн, що розвиваються, підприємств, зайнятих у виробництві енергії з традиційних та відновлюваних джерел, суб'єктів, що здійснюють масові викиди CO₂, інших парникових газів і озоноруйнуючих речовин в атмосферу Землі, з інтересами організацій щодо охорони навколишнього середовища і здоров'я населення. З огляду на це ЄС запропонував нову стратегію кліматичної політики "Green Deal", яка спрямована на стабілізацію кліматичної ситуації в Європі і в усьому світі загалом.

Унікальність Зеленої угоди полягає в тому, що вона виникла в контексті екологічної кризи і спрямована на її вирішення. До цього часу ЄС надавав пріоритет лише боротьбі з економічною кризою, враховуючи при цьому питання клімату. Програма Зеленої угоди спрямована на імplementацію подвійної мети процвітання для всіх та подолання антропогенного стану, що характеризується повеннями, посухами, різкими змінами температур, масовим вимиранням тварин та руйнуванням систем продовольства.

Отже, визначивши пріоритетним екологічне питання і здійснюючи все можливе для успішної імplementації Зеленої угоди, ЄС зробив революційний крок до нового європейського світу, який збереже гармонію з біосферою і зможе відзначитися певною формою зростання політичного суспільства, без значних наслідків для економіки.

Для України як великої промислової держави "Green Deal" є надзвичайно амбіційною стратегією, яка буде мати неоціненний вплив, адже вже більше століття країнами лише посилюється негативний вплив на навколишнє середовище, перетворюючи частину колись зелених та процвітаючих земель на звалища та промислові пустелі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через універсальний характер охоплення кліматична політика привертає увагу багатьох науковців з різних сфер, передусім політиків, екологів, економістів, правозахисників, метеорологів, географів, філософів, юристів тощо. Важливим складником джерельної бази наукового дослідження стали результати самітів та зустрічей, підписані угоди та нормативно-правові акти в рамках Зеленого курсу, а також численні дослідження експертів. Серед закордонних дослідників варто звернути увагу на роботи Г. Клайса, С. Тальяпери, Г. Захманна, М. Леонарда, Дж. Пізані-Фері, Дж. Шапіро. В Україні питання імplementації

Зеленої угоди стали досліджувати порівняно недавно, через інші політичні й економічні проблеми, які стоять на порядку денному. Проте варто звернути уваги на праці А. Андрусевича, О. Хобатюка, В. Кравчука, З. Козак та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зелений курс – це зовнішня політика, оскільки зміна клімату є глобальною проблемою. ЄС, швидше за все, наполегливо домагатиметься амбіційних багатосторонніх домовленостей про стримування глобального потепління і буде підпорядковувати деякі інші цілі цьому першочерговому пріоритету. Вже зараз Європейська Комісія визнала, що їй або потрібно буде експортувати свої стандарти, або створити механізм пристосування кордонів для підтримки європейської конкурентоспроможності та запобігання витoku вуглецю.

Усі ці зовнішньополітичні зусилля викличуть геополітичну реакцію міжнародних партнерів ЄС. Відповіді варіюватимуться від співпраці у впровадженні додаткових кліматичних політик, до конкурентних зусиль щодо перенаправлення потоків торгівлі та інвестицій та відверто ворожих зусиль, спрямованих на протидію наслідкам Зеленої угоди.

Також Європейська зелена угода несе певні виклики і для України в контексті її втілення. Підвищені вимоги до якості певних видів продукції та технологій скоріше за все створять додаткові виклики для «промислового безвізового режиму». Посилення ринку вторинної сировини в ЄС призведе до зменшення експорту вторинної сировини в Україну. Це вплине на переробні підприємства, які на цей час залежать від імпорту таких матеріалів. Прагнення ЄС зменшити перевезення вантажів автомобільними транспортними засобами, призначеними для зменшення викидів, можуть вплинути на видачу дозволів для українських автотранспортних компаній.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Основним завданням дослідження є здійснення детального аналізу процесу імplementації Європейського зеленого курсу в ЄС та в Україні, а також виокремлення позитивних та негативних наслідків для України в контексті Зеленої угоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Європейський зелений курс – це основний стратегічний пріоритет, який вперше викладено у політичних рекомендаціях очільниці Європейської комісії Урсули фон дер Ляєн, в якому репрезентована візія щодо кліматично нейтральної

Європи, а також переслідується ціль захистити біорізноманіття, створити циркулярну економіку та усунути забруднення, одночасно підвищуючи конкурентоспроможність європейської промисловості та забезпечуючи справедливий перехід для постраждалих регіонів та працівників.

Урсула Фон дер Ляен пообіцяла представити пропозиції щодо Європейського зеленого курсу протягом перших 100 днів дії мандату Комісії, включаючи новий «Європейський закон про клімат» (пропозиція, прийнята 4 березня 2020 року), що встановлює ціль нейтралітету на 2050 рік [1].

Згодом Комісія опублікувала стратегію, в якій детально описується інвестиційний план: Європейський інвестиційний план «Зелена угода» (також відомий як Інвестиційний план сталого розвитку Європи).

Інвестиційний план, який доповнює інші ініціативи, передбачені Європейським зеленим курсом, має на меті внести вклад у фінансування стійкого переходу, підтримуючи при цьому регіони та громади, які найбільш схильні до його впливу [2].

Поєднуючи законодавчі та незаконодавчі ініціативи, План враховує три аспекти:

– *Фінансування.* Протягом періоду 2021–2030 років Комісія має намір мобілізувати щонайменше 1 трильйон євро стійких інвестицій, збільшивши ресурси, спрямовані на кліматичні дії в рамках бюджету ЄС та залучивши додаткове державне та приватне фінансування. Європейський інвестиційний банк повинен бути ключовим партнером у мобілізації додаткового фінансування [3].

– *Сприятливі умови.* Комісія планує використовувати комбінацію регулювання та стимулів для забезпечення належного врахування стійкості під час прийняття інвестиційних рішень, ставлячи стійке фінансування в основу фінансової системи шляхом надання державному сектору вказівок та відповідних інструментів.

– *Підтримка впровадження.* Консультативна та технічна підтримка буде надаватися державним адміністраціям та організаторам проєктів з метою створення мережі стійких проєктів [2].

Зелена угода діятиме в рамках комплексу нормативно-правових актів, що встановлюють чіткі загальні цілі – нульові викиди вуглецю до 2050 р. та скорочення викидів на 50% – 55% до 2030 р. (порівняно з рівнями 1990 р.).

З моменту свого оголошення Європейська Комісія без вагань почала видавати законодавчі ініціативи. Сьогодні комунікації, дорожні карти та пропозиції охоплюють такі питання, як стале фінансування, циркулярна економіка, транспорт, державна допомога, лісове господарство та продовольство. Критично важливий, опублікований проєкт Європейського кліматичного закону, який вводить юридично зобов'язуюче зобов'язання

щодо нульових викидів вуглецю в ЄС до 2050 року [4].

Також ключові пріоритети Зеленої угоди включають:

– Енергетику – сприяння та інтеграція відновлюваних джерел енергії, декарбонізація енергоємних галузей промисловості та політика стійких продуктів, орієнтована на ресурсомісткі галузі, такі як текстиль;

– Будівництво – акцент на реконструкції існуючих будівель з метою підвищення енергоефективності;

– Транспорт – заходи на підтримку більш чистих, екологічно чистих та альтернативних способів транспортування, з метою досягнення на 90% скорочення викидів із сектору;

– Сільське господарство / рибальство – заходи щодо підтримки біорізноманіття, зменшення використання шкідливих хімічних речовин, поліпшення переробки продуктів харчування, упаковки та відходів;

– Забруднення – запланований запуск нового плану нульового забруднення в 2021 році, що охоплює повітря, воду та ґрунт, з метою кращого моніторингу, звітування, запобігання та усунення забруднення [5].

Як справжній цілісний проєкт, Зелена угода вимагає реалізації низки компонентів, щоб досягти кліматичної нейтральності.

У серпні 2020 року Україна передала Європейській Комісії позиційний документ бачення України щодо реалізації Європейського зеленого курсу. У документі Уряд України запропонував налагодити структурований та регулярний діалог з ЄС щодо умов раннього залучення України до розробки та реалізації політики згідно з Європейським зеленим курсом та розробити спільну Дорожню карту для участі України в ньому [6].

Для того щоб підтримати уряд України та її населення у подоланні викликів та забезпечити шлях з метою повної інтеграції України з економікою ЄС, ПРООН спеціально розробила і розпочала нову програму сприяння та підтримки зеленого відновлення для української економіки.

ПРООН запустила «Пакет екологічного відновлення» на суму приблизно 1,2 млн доларів США, що включає спеціальний план розблокування приватних зелених та стійких фінансів, а також аналіз всіх загроз та перспективних можливостей для української економіки, які будуть пов'язані з активною участю України в Європейській зеленій угоді.

Побудова української зеленої економіки зараз є основною ланкою Угоди про асоціацію з ЄС, яка охоплює перелік директив, що полегшують непростий перехід до зеленої економіки. Беручи до уваги як чітку встановлену потужність, так і величезний потенціал, наша держава має всі шанси розвивати

та розширювати виробництво електролізованого водню з таких відновлюваних форм генерації, як гідроенергія чи ядерна енергія, вітер чи сонячна енергія, або навіть біомаси [7].

Важливішим є те, що за умови розвиненої масштабної водневої економіки, Україна стане одним з найважливіших та найбільших експортерів до Європейського Союзу. Цю можливість відзначив і сам ЄС, наголосивши на тому, що Україна має всі можливості виробляти 10 ГВт електролізованої потужності приблизно до 2030 року. Україна забезпечувала б одну восьму необхідної для ЄС потужності, для зменшення викидів газів з парниковим ефектом на 55% порівняно з рівнем, який був у 1990 року в межах періоду наступних десяти років.

Але Україна може використати максимально ці можливості Зеленої угоди за умови адаптування інфраструктури передачі та розподілу. Тут впливає проблема застарілості української інфраструктури, що вимагає дій у сфері модернізації та автоматизації, перш ніж її перепрофілюють для використання водню. Звісно, це займе істотний проміжок часу, враховуючи потужний обсяг задіяних інфраструктурних мереж [8].

Якщо Україна візьме активну участь в угоді досягнення нейтральності до вуглецю до 2050 р. та залучить великі інвестиції, постає питання, хто повинен за них платити. Хоча Україна отримує і продовжуватиме отримувати кошти від ЄС, вона не має доступу до тих самих фінансових ресурсів, що й країни – члени ЄС. Йоганн Затхофф, член парламенту та німецької соціал-демократичної партії, наголошує, що ЄС готовий підтримати Україну на своєму шляху, проте структура інвестицій є проблематичною [9].

Крім того, уривчастість та невідповідність національної кліматичної політики в Україні, невиконання зобов'язань за Угодою про асоціацію щодо кліматичних дій, що погіршується надзвичайно низькою інституційною спроможністю та дисбалансованою системою державного управління, підривають здатність України розробляти та впроваджувати ефективну та дієву кліматичну політику. У цьому контексті з'явився і продовжує посилюватися розрив між кліматичною політикою ЄС та статусом постійної невизначеності в Україні.

Досягнення амбіційних цілей Європейської зеленої угоди вимагає від ЄС запровадження захисту власних ринків та виробників. Це може зменшити конкурентоспроможність українських товарів на ринку ЄС, особливо щодо енергетичних та ресурсомістких товарів, які займають значну частку в структурі українського експорту. Це продукти металургії, харчової промисловості, високотонажних хімікатів, сільського господарства, енергетики, машинобудування тощо.

Навіть більше, транспортна інфраструктура може потрапити під обмеження таких механізмів, як трубопроводи. Фактично будуть враховані всі логістичні викиди вуглецю, що вплине на його конкурентоспроможність [10].

Потенційною загрозою для України також може стати механізм регулювання вуглецевого кордону, розроблений Європейською Комісією з метою запобігання перетворенню сусідніх країн на вуглецеві офшори, що може значною мірою погіршити експорт електроенергії з України до ЄС.

Європейська зелена угода несе певні виклики для України в контексті її втілення. Якщо сказати коротко, за будь-якого сценарію Україна повинна заплатити. Хоча Європейський зелений курс пропонує Україні низку переваг, однак труднощі настільки ж численні [11].

Європейський зелений курс пропагується як засіб порятунку нашої планети, але багато заходів мало пов'язані зі здоров'ям планети, наприклад, амбіції створити нові робочі місця, досягти гендерної рівності та розробити нові харчові продукти на основі водоростей.

Якби Зелена угода могла одноосібно забезпечити відсутність змін клімату в цьому столітті, усі б підтримали її – навіть попри високу ціну. Однак це не так [12].

Організація Грінпіс заявила, що Європейський зелений курс прямує в правильному напрямку, але, на жаль, навіть цього буде недостатньо. Але, з іншого боку, Європейський зелений курс об'єднує різні компоненти стратегії в інтегровану програму: міжнародне встановлення цілей, субсидії на обмежений час, цільові інвестиції, скоординована національна політика розвитку та комплексні системи розширення. Разом вони можуть прискорити наближення світової економіки до «позитивного переломного пункту» у розповсюдженні відновлюваної енергетики [13].

Розширення ринків відновлюваної енергії та більш швидкі темпи зростання виробництва призведуть до швидшого вдосконалення технологій, що ще більше знизить витрати, а отже, ціни. Результатом буде «добродесний цикл» розширення, навчання та зменшення витрат. За відносно короткий проміжок часу – між 10 і 20 роками, залежно від того, наскільки швидко зросте світ – ціни впадуть до такої міри, що субсидії на відновлювані джерела енергії не будуть більше необхідні.

Загалом Зелений курс слід сприймати як корінну спробу трансформувати європейську економіку та європейські моделі споживання. Але оскільки це тягне за собою фундаментальну переробку європейської енергетичної системи і оскільки вона займає таке високе місце в політичному порядку денному ЄС, це також змінить відносини між ЄС та його сусідами та

перевизначить загальноосвітні пріоритети європейської політики. Таким чином, Зелений курс дає поштовх для розвитку зовнішньої політики з глибокими геополітичними наслідками [14].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Європейський зелений курс – це флагманський проєкт не лише в межах ЄС, а й щодо відносин із сусідами. Це залежить від верховенства права та антикорупційного забезпечення. Європейський зелений курс є наріжним каменем на шляху до екологічно чистої модернізації та реалізації основних інвестицій у зелену інфраструктуру та декарбонізацію.

Зелений договір включає численні стратегії та плани, такі як Інвестиційний план сталого розвитку Європи, нова промислова стратегія ЄС, план дій циркулярної економіки, нова Стратегія ЄС у галузі біорізноманіття до 2030 року та Стратегія сталого сільського господарства «Ферма, що розвивається». Крім того, Зелений договір призвів до розробки закону про клімат, який кодифікує мету вуглецевої нейтральності до 2050 року. Закон надав повноваження Комісії оцінювати прогрес, досягнутий державами-членами до досягнення цієї мети, і кожні п'ять років переглядати траєкторію досягнення нейтральності вуглецю починаючи з 2023 року. У ньому зазначається, що Комісія робить це шляхом «делегованих актів», а саме без повних переговорів з державами-членами та Європейським парламентом.

Крім того, Зелена угода передбачає запровадження податку на прикордонний вуглець з метою запобігання витоку вуглецю, а саме перенесення промислового виробництва, що сильно забруднює, за межі ЄС, де на нього не застосовуватимуться однакові екологічні обмеження.

Зелений курс також відроджує ідею перетворення Європейського інвестиційного банку на «європейський кліматичний банк» за допомогою пільгового фінансування зелених проєктів. Для того, щоб покрити більші витрати на енергетичний перехід для регіонів, які більше залежать від

вугілля, Зелений договір включає Механізм справедливого переходу та Фонд.

Для України, як великої промислової держави, Зелена угода це вкрай амбіційна мета. В основі Зеленого курсу лежить передусім енергетична галузь, двигун національного українського економічного розвитку. Реалізація Європейського Зеленого курсу в Україні має широкі перспективи для ефективної роботи багатьох галузей економіки, включаючи енергетику, енергоефективність, транспорт, будівництво та реконструкцію нерухомості, ефективність використання ресурсів, енергоефективність централізованого тепlopостачання та інші види економічної діяльності. Експерти переконані, що Зелений курс ЄС – це не просто енергетичне питання, а нова економічна парадигма для відновлення економіки України.

Впровадження заходів Європейського зеленого курсу для України буде вимогливим та трудомістким, але за підтримки уряду України та ПРООН український бізнес буде краще підготовлений для подолання викликів та досягнення успіху на європейських ринках.

Крім того, якщо Україна піде Зеленим курсом, то не лише зміцнить свої позиції на ринку ЄС, але і збільшить шанси отримати прямоопосередкований доступ до приватних «зелених» фінансових ресурсів

Попри те, що кліматична політика Європи є одним із ключових інструментів економічної та промислової політики сьогодення, екологи визначили, що Європа сама по собі не може суттєво змінити кліматичні тенденції, проте вона може заохотити інші країни наслідувати її приклад. Зелений договір повинен змусити ЄС домовитись про більш амбітні цілі на наступне десятиліття. Саме тому країни мають поступитися певними своїми амбіціями і вигодами, аби досягти компромісу заради спільної мети. Зрештою, нова угода також вимагає нового ставлення до навколишнього середовища і з боку населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The European Green Deal. *European Parliament* : веб-сайт. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-european-green-deal/file-european-green-deal> (дата звернення: 29.06.2021).
2. The European Green Deal investment plan. *European Parliament* : веб-сайт. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-european-green-deal/european-green-deal-investment-plan> (дата звернення: 11.07.2021).
3. The European Green Deal investment plan. *Mondag* : веб-сайт. URL: (дата звернення: 30.05.2021).
4. Claeys G., Tagliapietra S., Zachmann G. How to make the European Green Deal work. *Policy Contribution*. 2019. Vol. 19, No 13. P. 21.
5. The European Green Deal – overview and status report. *Lexology* : веб-сайт. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=b18af039-49eb-484e-ac52-25820a7513e3> (дата звернення: 13.07.2021).
6. The EU Green Deal – a roadmap to sustainable economies. *switch2green* : веб-сайт. URL: (дата звернення: 25.03.2021).
7. Supporting a Ukrainian Green Deal in a post-pandemic world to build forward better. *UNDP in Ukraine* : веб-сайт. URL: <https://www.ua.undp.org/contet/ukraine/en/home/blog/2021/phoenix-rising.html> (дата звернення: 02.04.2021).

8. Ukraine can play key role in Europe's energy Green Deal. *Atlantic Council* : веб-сайт. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-can-play-key-role-in-europes-energy-green-deal/> (дата звернення: 20.06.2021).

9. The Green Future of Ukraine and the EU – Forced or Free Will? *Kharkiv observer* : веб-сайт. URL: <https://kharkivobserver.com/the-green-future-of-ukraine-and-the-eu-forced-or-free-will/> (дата звернення: 09.04.2021).

10. Andrusevych A., Khabatiuk O., Kozak Z., Kravchuk V. European Green Deal: opportunities and threats to Ukraine. *Resource and Analysis Center «Society and Environment»*. 2020. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/09/web_european-green-deal_2020en (дата звернення: 27.07.2021).

11. Ukraine: The European Green Deal and the drive against corruption. Веб-сторінка The Global Energiewende». : <https://energytransition.org/2020/10/ukraine-the-european-green-deal-and-the-drive-against-corruption/> (дата звернення: 02.08.2021)

12. Why I oppose the European Green Deal. *The PARLIAMENT* : веб-сайт. URL: <https://www.theparliamentmagazine.eu/news/article/why-i-oppose-the-european-green-deal> (дата звернення: 10.04.2021).

13. Про Європейську Зелену угоду та Маніфест Енерджі Сітіз Асоціація «Енергоефективні міста України» : веб-сайт. URL: <https://enefcities.org.ua/повуну/pro-yevropeysku-zelenu-ugodu-ta-manifest-enerdji-sitiz/> (дата звернення: 10.08.2021).

14. Leonard M., Pisani-Ferry J., Shapiro J., Tagliapietra S. The geopolitics of the European Green Deal. 2021. Vol. 19, No 15. P. 23.